

ФЕНОМЕН ПОСТПРАВДИ (POST-TRUTH) ЯК ЯВИЩА В УМОВАХ НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: КОГНІТИВНИЙ ВИБІР: «СВІЙ-ЧУЖИЙ»

О. М. Маклюк

Запорізький національний університет

e-mail: onmacluk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8740-2402>

Ключові слова: феномен постправди, російсько-українська війна, інтерпретація фактів, когнітивна війна, інформаційна війна, «свій-чужий».

Стаття присвячена аналізу прояву постправди як феномену в умовах російсько-української війни, крізь призму когнітивного вибору «свій-чужий». Автор аналізує окремі кейси загальноукраїнських та регіональних інформаційних ресурсів, соціологічних опитувань, матеріалів усної історії, що фіксують особисті історії під час війни, російські підручники, що впровадженні в навчальний процес на тимчасово окупованих територіях України.

Наголошено, що високі показники загальної тривожності населення, кризь традиційні медіа такі як телебачення, преса, радіо, стрімке зростання користувачів медіа каналами нового покоління (new media), що спираються на інтерактивність та цифрові технології, розквіт попелізму тощо стали важливим підґрунтям розповсюдження феномену постправди (post-truth) в умовах новітньої російсько-української війни. Зазначено, що в умовах війни суспільство демонструє тенденції до домінування нераціонального пізнання дійсності, емоції та особисті переконання беруть верх над раціональним мисленням, істотними стають обставини, які супроводжують події, тоді як об'єктивні фактори виявляються менш значущими.

Одним з проявів феномену post-truth є когнітивний вибір: «свій-чужий». В умовах війни важливим постає питання зручної/комфортної правди. В такому контексті емоційне явлення про світ, про правду та тяжіння до бінарної опозиції та званої «своєї правди» (я правий, правда за «своїми») та чужої – завжди «не правди/«брехні»/ напівправди. Утверджується своєрідна екосистема постправди, коли практично не просто неможливо відрізнити правду від брехні, відсутнє бажання це робити, коли реципієнт системи є пасивним об'єктом впливу, безпосереднім його учасником.

THE POST-TRUTH PHENOMENON AS A CASE IN THE CONDITIONS OF THE ONGOING RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: «FRIEND OR FOE» COGNITIVE CHOICE ISSUE

O. M. Macliuk

Zaporizhzhia National University

Key words: the post-truth phenomenon, the Russian-Ukrainian war, interpretation of facts, cognitive war, information war, «friend-foe».

The article is devoted to the analysis of the manifestation of post-truth as a phenomenon in the conditions of the Russian-Ukrainian war made through the prism of the «friend or foe cognitive choice crisis. The author analyzes particular cases highlighted in all-Ukrainian and regional information resources, sociological surveys, oral history materials recording personal stories during the war, Russian textbooks introduced into the educational process in the temporarily occupied territories of Ukraine.

It is emphasized that high indicators of general anxiety of the population, the crisis of traditional media such as television, press, radio, the rapid growth of

users of media channels (New Media) of a new generation based on interactivity and digital technologies, the flourishing of populism, etc. became an important basis for the spread of the post-truth phenomenon in the conditions of the ongoing Russian-Ukrainian war. It is noted that in the conditions of the Russian-Ukrainian war, society shows a tendency to dominate irrational cognition of reality, while emotions and personal beliefs prevail over rational thinking, the circumstances accompanying the event become more significant than objective factors.

One of the manifestations of the post-truth phenomenon is the cognitive choice: «friend – foe. In the conditions of war, the issue of «convenient/comfortable truth becomes important. In such a context, the emotional perception of the world, of the truth, tends to the binary opposition of the so-called «my truth (I am right, the truth is «my own) and someone else’s – always «not the truth/ «lie/half-truth. A kind of post-truth ecosystem is established, when it is practically impossible to distinguish truth from lies, but there is no desire to do so, when the recipient in the system is not a passive object of influence, but rather a participant.

Постановка проблеми. У першій чверті XXI століття у інформаційному просторі широке розповсюдження отримало таке явища, яке термінологічно визначено, як феномен «постправди» (post-truth). Цей феномен Оксфордський словник трактує як обставини, за яких люди більше реагують на почуття та переконання, ніж на факти¹. Поняття було введено у науковий обіг дослідником, письменником Ральфом Кейесом у 2004 році, його робота мала назву «Ера постправди: неправда та обман у сучасному житті». Аналітик стверджує що обман став сучасним способом життя та всі ми живемо в особливу епоху, коли маємо справу не тільки з протилежними поняттями з «правдою» та «брехнею», але ще з третьою категорією, неоднозначних тверджень, так званою «покращеною правдою», яка правдою не є по суті².

Слід визначити контрверсійність впливу інформаційних технологій на формування феномену пост-правди: з одного боку, Інтернет та доступ до соціальних мереж відкрили можливість широкого доступу до великого масиву даних та велика палітра фактів надала можливість викривати помилкові твердження, з іншого – вони створили майданчики для розповсюдження дезінформації, фейкових новин тощо. Як наслідок, це стало підґрунтям для маніпуляцій та відкрило можливості формувати реальність з певними когнітивними викривленнями, коли замість об’єктивного сприйняття ситуації й оцінки фактів у людини відбувається емоційне

заміщення сприйняття реальності. В сучасну епоху фейків, альтернативних фактів і мови ненависті правда стає дефіцитним ресурсом та «нагадує порозкидані на смітнику діаманти: щоби знайти їх, треба зусиль і знань», так характеризує ситуацію фахівець у сфері нових технологій професор кафедри інформаційних технологій Познанського економічного університету Войцех Келари (Wojciech Cellary), та констатує, що нещасливим винаходом XXI століття стала постправда, яка не є звичайною брехнею. «Це коктейль правди, брехні, інтерпретації, домислів, інсинуації та сугестії»³.

Сьогодні є велика кількість понять, які корелюються з терміном «постправда», а інколи не коректно підміняють його. Серед них: дезінформація, маніпуляція інформацією, фейкові новини, критичне мислення тощо. Тому важливим інструментом для розуміння теми дослідження є аналіз дефініції. Дослідники роз’яснюючи значення терміну «постправда», звертають увагу на те, що префікс «пост» означає не ситуацію в часовому вимірі, тобто «після» правди (як, наприклад, «постмодерний» або «посттравматичний стан»), а те, що правда стала неважливою⁴. Виникає питання, що стало важливим, якщо не важливі факти? Важливими стали емоції. В інформаційному просторі сьогодні закріпилось твердження, що сьогодні ми увійшли в епоху «пост-правди»⁵.

³ Cellary Wojciech Prawda jak diamenty na śmietniku Gazeta Wyborcza, 12.12.2017

⁴ Лютий Т. Кінець прекрасної епохи. У кожного своя правда. Dsnews. ua : вебсайт. URL: <http://www.dsnews.ua/society/kinets-prekrasnoyi-epohi-vkozhnogo-svoya-postpravda--19112016180000>.

⁵ Україна і світ. Кому потрібна правда в епоху «пост-правди»? <https://www.radiosvoboda.org/a/28206297.html>

¹ Oxford Learner’s Dictionary URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/post-truth?q=post-truth>

² Keyes Ralph The post-truth era: dishonesty and deception in contemporary life New York: St. Martin’s Press. 2004. 320 p.

Посилює актуалізацію зазначеної теми дослідження проведено філологами (М. Схеффер, І. Лімпут, Е. Вейнанс і І. Боллен) «Зліт та падіння раціональності в мові», яке було опубліковане у грудні 2021 року у провідному науковому американському виданні Праці Національної академії наук (Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)). Науковці проаналізували близько мільйона книг англійською та іспанською мовами за допомогою комп'ютерних програм та прийшли до наступних висновків: кількість раціональних понять (та їх співвідношення до емоційних) у мові, було відносно стабільним, але приблизно у 2007–2008 роках різко прискорився процес заміни раціональних суджень на емоційні⁶. Вчені звертають увагу на те, що таке явище спостерігається не тільки у художній, але і у науковій літературі.

Зазначимо, що наука завжди була важливим інструментом розробки ефективних державних стратегій за допомогою досліджень, експертних оцінок, обробки даних, статистики, інновацій та новітніх технологій, через моделювання та прогнозування, які спираються в першу чергу на факти. Сьогодні можна говорити про «кризу факту», що знайшло свій прояв у розповсюдженні дезінформації, недовіру до експертів/авторитетів, політизації наукових висновків тощо. Популярний мільйонний он-лайн портал Вікіпедія представляє термін «постправада» 30 мовами, а запропоновані статті мають назви саме у формулюванні «Політика постправади/постправдива політика /політика після правди» (Post-truth politics/ post-factual politics/ post-reality politics)⁷. Зміст та назва чітко співвідносяться з політикою та політичними процесами. Вчені констатують, що наука, яка спирається на факти, сьогодні перестає бути основою для реалізації державної політики⁸. Ці процеси знаходять прояв у різних країнах та регіонах. Дослідник Коркос Я. зазначає, що західні демократії вступили в епоху постправади приблизно з 2016 року (Brexit, вибори президента США (постать Д. Трампа) та звертає увагу на той факт, що така політика пов'язана з політичним популізмом, припинила викликати суспільний осуд, і якщо використання політики так званих «альтернативних фактів» є частиною державної політики авторитарних країн (Китай,

Росія, Білорусь тощо) то прояв її у демократичному суспільстві є нетиповим⁹. Негативні наслідки політики «альтернативних фактів» очевидні, це в першу чергу піддрив довіри до політичних інститутів та лідерів, знищення демократичних процесів, формування замкнутих спільнот, які орієнтуються виключно на так звані «власні факти».

Слід відзначити, що у другій декаді ХХІ століття поряд з виходом Великої Британії з Європейського Союзу та виборами Д. Трампа науковці називають ці події у глобальній політиці, які стали неочікуваними для більшості прогнозистів, серед яких агресія Росії проти України у 2014 р.¹⁰ Крім того аналітики звертають увагу на схожість процесів, що відбувались у Німеччині напередодні та під час Другої світової війни з сучасною російсько-українською війною. Сьогодні українці відчувають наслідки доби постправади, яка розквітла на теренах Російської Федерації і прагне поширюватись світом, коли початок війни РФ обґрунтовує необхідністю захисту від «фашистів», «росіянофобів», «правосеків» тощо¹¹.

Тому закономірним є питання що домінує сьогодні в суспільно-політичному інформаційному (в широкому контексті) просторі, раціональна логічна складова чи емоційна, факти чи почуття та переконання? Масштабна інтервенція в інформаційному просторі (російському, українському, європейському тощо) є складовою російської агресії проти України, коли формуються наративи щодо закономірності, легалізації війни проти України. «До кожного акту агресії «підганяється» той або інший наратив для виправдання, зокрема «ми маємо право воювати, бо ми насправді захищаємо своє»¹².

Аналіз останніх досліджень публікацій. Пропонуємо проаналізувати стан наукової розробки проблеми за двома напрямками, по-перше в цілому визначимо напрями дослідження феномену, по-друге, зазначити коло проблем, які стали пред-

⁶ The rise and fall of rationality in language / M. Scheffer et al. Proceedings of the national academy of sciences. 2021. Vol. 118. No. 51. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.2107848118>

⁷ Post-truth politics URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Post-truth_politics

⁸ Higgins, K. Post-truth: A guide for the perplexed. Nature, 2016. 540(7631) URL: <https://www.nature.com/articles/540009a>.

⁹ Коркос Я. О. Епоха постправади у сучасному світі: витоки та причини *Слобожанський науковий вісник Серія Психологія*. Вип. 1. 2023. С. 23.

¹⁰ Дорош Л. Чинники і тенденції посилення проявів постправади у сучасній політичній практиці *Політичні науки Т. 8. № 1. 2022. С. 13–18.*

¹¹ Крикун В. Постправада: сутність та перспективи. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», 2020. 41. 213–227, URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.15>.*

¹² Постправада, як інструмент створення «паралельної реальності» у школярів в окупації URL: <https://almenda.org/postpravda-yak-instrument-stvorennya-paralelnoi-realnosti-u-shkolyariv-v->

метом аналізу щодо проявів постправди в умовах новітньої російсько-української війни.

(1) Проблема увійшла в коло наукових інтересів як зарубіжних так і вітчизняних вчених: *філософів, філологів, культурологів, політологів, психологів, істориків, соціологів* тощо.

Ральф Кейес акцентує увагу, що явище напруги пов'язане з релятивізмом та поширенням філософії постмодернізму. Підтримують цю думку і інші дослідники, які стверджують, що саме *філософія* та естетика постмодернізму сприяла розповсюдженню ідеї про незначність та відносність моральних категорій¹³. Одночасно фахівці наводять аргументація (ю) щодо амбівалентності багатьох аспектів життя, коли інша правда в принципі можлива, як наслідок вона перетворюється в інструмент інформаційно-комунікативного середовища¹⁴. *Філософи* розглядають феномен пост правди з одного боку, як певну характеристику, соціально-культурну специфіку глобального світу, з іншого, як якість сучасного інформаційно-комунікаційного простору¹⁵.

Сьогодні є *лінгвістичне осмислення* проблеми, так дослідники звертають увагу, що в українську мову термін «постправа (post-truth)» увійшов, як іменник і набув майже синонімічного значення зі словом «фейк», що на думку науковців заважає правильному розумінню сутності явища, викривляє його сенс, обмежує дослідження¹⁶. Психологічні аспекти впливу інформаційних стратегій на суспільство викликають інтерес у науковому співтоваристві, дозволяючи зрозуміти як емоції та стереотипи можуть впливати на сприйняття інформації та формування думок. *Психологи* звертають увагу, що політичні процеси в умовах пост правди стають усе більш нестабільними та непередбачуваними, тому є потреба розуміння психологічних механізмів, що лежать в основі явища та зазначають що однією з головних причин появи «постправди» є

сильний вплив емоцій на сприйняття інформації, також наслідки групового мислення відіграють роль та можуть призвести до прийняття помилкових тверджень як істинних тощо¹⁷. Зародження епохи постправди психолог Я. Коркоса пов'язує з діяльністю пропагандистських машин тоталітарних держав, які навмисно викривляли дійсність¹⁸. *Історики* ж навпаки констатують той факт, що людство з його міфологічною свідомістю завжди жило в епоху пост правди.

Соціолог Візниця Ю. звертає увагу на те, що картина світу людини в добу постмодерну як калейдоскоп, як наслідок на зміну правді приходять безліч правд, що створює середовище постправди, де є правди на різні смаки¹⁹. Дослідження також аналізують роль соціальних медіа у поширенні альтернативних версій подій та формуванні суспільного сприйняття. Крім того це одна особливість досліджуваного феномену потрапила у поле зору науковців, у XXI столітті відбулись зміни у розвитку комунікативної культури, коли наявним стало заміщення реального життя віртуальним і як наслідок поверхневе сприйняття факту, порушення логіки сприйняття інформації²⁰.

Політологи визначають фактори, що вплинули на становлення ери пост правди, серед яких політичні інститути, які використовують маніпулятивні технології, вплив на емоційну сферу, популістські ідеї, фальсифікації та дезінформацію, як наслідок недовірливе ставлення до еліт, експертів і традиційних засобів масової інформації²¹.

Таким чином, ми бачимо, що проблема дослідження феномену постправди є міждисциплінарною, вона є об'єктом уваги аналітиків у галузі інформаційних стратегій та формування громадської думки. Зазначимо, що кожна з наук досліджує його власним інструментарієм. За останні десять років з'явилися сотні досліджень, присвячених феномену постправди з різних напрямів, але не

¹³ Keyes Ralph The post-truth era: dishonesty and deception in contemporary life New York: St. Martin's Press. 2004. 320 p.; Горбенко Н. *Постправа як феномен сучасної політики. Збірник наукових праць. ЛОГОС. 2021 Березень. С. 23–27. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/10139>*

¹⁴ Самчук Зореслав, Гурківська Альона Постправа як інструмент політичного нарративу епохи постмодерну. Політичні дослідження. 2023. Т. 1, № 5. С. 163–177. URL: <https://pd.ipiend.gov.ua/article/view/280399>

¹⁵ Пролеєв С. Теоретична злиденність дискурсу «пост-». *Філософська думка. 2018. № 5. С. 45–53. С. 46.*

¹⁶ Візниця Ю. В. Проблеми дослідження феномену «пост правда» в медіакомунікаційному просторі. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2019. Вип. 83. С. 93–101.*

¹⁷ Агарков О. А. Концепція «постправди» та особистість *Габітус. Вип. 46.2023. С. 117–122.*

¹⁸ Коркос Я. О. Епоха постправди у сучасному світі: витоки та причини *Слобожанський науковий вісник Серія Психологія. Вип. 1. 2023. С. 23.*

¹⁹ Візниця Ю. В. Проблеми дослідження феномену «пост правда» в медіакомунікаційному просторі. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2019, Вип. 83. С. 93.*

²⁰ Ляшук А. М. Визначальні риси комунікативної парадигми постправди. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. Том 32 (71) № 6 Ч. 2. 2021. С. 87.*

²¹ Горбенко Н. Постправа як феномен сучасної політики. *Збірник наукових праць. ЛОГОС. 2021 Березень. С. 23–27. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/10139>.*

зважаючи на кількість робіт є лакуни у розумінні питання, як в теоретичній, так і в практичній площині.

(2) Зазначимо окремі виміри дослідження феномена постправди у контексті новітньої російсько-української війни. Вони переважно фокусуються на тому як різні сторони конфлікту використовують інформаційні стратегії для формування громадської думки, маніпулюючи фактами та створюючи альтернативні версії історії. Серед наукових досліджень феномену у контексті війни треба звернути увагу в першу чергу на усноїсторичні дослідження²², серед яких збірка матеріалів круглого столу (лютий 2023 р.) «Війна, наука та емоції (не)нові концепції та підходи»²³ Емпіричні дані демонструють механізми дезінформації та пропаганди. Лінгвокогнітивний аспект формування образу захисника в умовах війни став предметом наукового інтересу Кирилук О.²⁴ Дослідники Потапова В. Петровець М. аналізують постправду як інструмент створення «паралельної реальності» у школярів в окупації²⁵. Великий комплекс важливих питань пов'язаних з новітньою російсько-українською війною ще є поза увагою дослідників. В умовах війни важливим постає питання «зручної/комфортної правди», як наслідок одним з проявів феномену post-truth в умовах конфлікту стає когнітивний вибір у системі координат: «свій-чужий».

Метою нашого наукового пошуку є аналіз прояву постправди як феномену в умовах російсько-

²² Грінченко Гелінада Усна історія незавершеної війни це насамперед питання етики й методології. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-vijny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/>; Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / за ред. В. Морозо; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запоріж. нац. ун-т., Іст. ф-т, Запоріж. облдержадмін., Департамент культури, туризму, національностей та релігій. Вип. 1–5. Київ: К.І.С., 2015–2019.

²³ Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.) / Ред., упоряд. С. Маховська. Управління культури та туризму Чернігівської міської ради; ГО «Центр прикладної антропології». Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. 120 с.

²⁴ Кирилук О. Формування образу захисника в умовах інформаційної війни: лінгвокогнітивний аспект. Львівський філологічний часопис, 2020. № 8. 90–96. <https://doi.org/https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-8.14>

²⁵ Потапова Валентина Постправда, як інструмент створення «паралельної реальності» у школярів в окупації URL: <https://almenda.org/postpravda-yak-instrument-stvorennya-paralelnoi-realnosti-u-shkolyariv-v-okupacii/>; Підручник і війна: навчальна література РФ на окупованій території як інструмент знищення ідентичності українців / В. Потапова, М. Петровець. Київ: ЦГП «Альменда», 2023. 132 с.

української війни, крізь призму когнітивного вибору «свій-чужий».

Повномасштабна війна та її наслідки: загибель великої кількості населення, масштабні руйнування, окупація території, міграційні процеси, кардинально вплинули на емоційний, психічний стан населення. Емоції та особисті переконання важливим та часто превалюють над раціональним мисленням. Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології за підтримки John Fell Oxford University Press Research Fund в травні 2022 р. було проведено опитування дорослого населення (1000 респондентів), що репрезентує західні та центральні регіони України та стосується самопочуття українців та їх емоційного стану під час війни. Зазначимо, що домінуючою емоцією за весь період війни більшості респондентів стала тривога (40,5%)²⁶. В контексті проблеми, яка розглядається звернемо увагу на той факт, що в сучасних дослідженнях феномена(у) тривог (як відносно тривалого негативного емоційного стану) існує низка принципових моментів, на які звертають увагу психологи, вона розгортається в певному часовому проміжку: стрес – сприйняття загрози – стан тривоги. Стан тривоги – явище не тільки емоційне та включає в себе також когнітивні і мотиваційні складники, що формують ті чи інші форми поведінки²⁷. Очевидно, що загальна тривожність населення сьогодні України впливає на споживання інформаційного контенту.

Емоційну складову підтверджують матеріали усних досліджень, які були зібрані викладачами факультету історії та міжнародних відносин ЗНУ у 2023 році за грантової підтримці Деремського університету (Велика Британія) та зберігаються у Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (далі – РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського)²⁸. З етичних питань наводимо матеріали усних інтерв'ю без персоніфікації, виключно на фонд.

Загальна тенденція така, що більшість інтерв'юєрів констатують, що знаходились в стані високої

²⁶ Самопочуття українці пі ча війн: емоції, очікування особисти досвід – опитування західних та центральни регіонах URL: <https://dif.org.ua/article/samopochuttya-ukraintsiv-pid-chas-viyni-emotsii-ochikuvannya-osobistiy-dosvid-opituvannya-u-zakhidnikh-ta-tsentralnikh-regionakh>

²⁷ Іванова Тетяна Тривога як психологічний феномен Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2020. Випуск 6. С. 72–78.

²⁸ Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (далі – РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського). Ф. 8.

тривоги, в умовах нестачі інформації посилилась роль чуток та вплив локальних соціальних мереж. Так, уродженка с Новогригорівка, Херсонської області, на питання: Якими були настрої серед населення в перші дні окупації? Чи була поширена паніка? Відповідає, що паніка була поширена та знайшла прояви у тому, що одразу у магазинах зникли продукти харчування, а відео танків люди надсилали у чати, у Viber. Респондентка зазначає що «роль чуток значно посилилась, адже чати користуються меншою довірою серед населення. Загалом всі стали набагато більш обережними у своїх висловлюваннях»²⁹.

В умовах війни постало багато питань, серед яких повинен бути інформаційний простір, освітній, науковий, медійний ландшафт? Можливо ще болісні реалії війни, травматичний досвід населення з метою зменшення соціальної фрустрації став диктувати формат пост правди в інформаційному просторі? Перед тим як аналізувати споживання інформаційного контенту необхідно звернути увагу на той факт, що з початком війни в українському суспільстві посилилась криза традиційних ЗМІ та стрімкий ріст популярності нових медіа. Медійні образи та символи російсько-української війни, у цілому формат «правди» про новітню російсько-українську війну традиційні ЗМІ видавали, як узагальнення з наперед визначеним стійким емоційним ефектом, інший формат та більш широкую палітру інформаційного вибору пропонували телеграм канали.

З початком повномасштабного вторгнення громадська організація «Український інститут медіа та комунікації», в партнерстві з Deutsche Welle Akademie за фінансової підтримки Федерального міністерства економічного співробітництва та розвитку Німеччини (BMZ) протягом 10 місяців (лютий – грудень 2022 рр.) проводило дослідження за темою «Як функціонують та завойовують аудиторію телеграм-канали-мільйонники». Звернемо увагу на окремі результати: по-перше, популярними в умовах війни поряд з каналами створеними публічними персонами, журналістами або ж редакціями традиційних та онлайн-медіа, стали анонімні новинні телеграм-канали (наприклад: канал «Труха» (кількість підписників близько трьох мільйонів), по-друге привертає увагу кількість публікацій (у порівнянні з телеграм-каналами українських медіа) (наприклад: «Труха» та «Україна Сьогодні» на початку війни робили до 750 публікацій на день), по-третє, ТОП-10 каналів майже половину своїх

дописів супроводжують фото чи відео файлами, по-четверте, більшість каналів хоч і не поширювали відвертих (спростованих фактчекерами) фейків, але достовірність і походження багатьох повідомлень були сумнівними³⁰. Існує велика кількість анонімних телеграм-каналів сьогодні які є майданчиками для впливу, інструментами формуючими громадську думку, яка базується не на фактах, а емоційному впливі. Хоча одночасно треба зазначити, що відбуваються і інші процеси. Українські медіаексперти констатують той факт, що станом на початок повномасштабного вторгнення найбільшою за популярністю соцмережею в Україні став Telegram та телеграм-канали мають майже усі органи влади. На тимчасово окупованих територіях майже одразу були взяті під контроль Медіа та ресурси комунікації. Так, мешканці Херсонської області зазначають, що «з 30 травня 2022 року повністю зник український зв'язок. Перші два місяці працювали лише інтернет-провайдери, які змогли переключитись на російський зв'язок. Пізніше почали проводити російське мобільне покриття та продавати російські сім-картки»³¹. У Бердянську ситуація була наступною: «Інтернету не було по декілька днів, відразу зник мобільний оператор Life, "Водафон", а "Київстар" тримався аж до середини червня. Потім почали вже з'являтися російські мобільні оператори»³².

Політичний популізм, ще одне явище яке є невід'ємною складовою пост-правди. Цікавим у контексті дослідження постправди (post-truth) як явища в умовах російсько-української війни є феномен популярного політичного блогера, позаштатного радника офісу президента Олексія Арестовича, який проводив брифінги щодо ситуації на фронті. Сам Арестович коментує, що заспокійливий ефект не був прямим завданням його промов, головне завдання було запобігти масованій паніці серед українців³³. Завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, керівник Центру політич-

³⁰ Як функціонують та завойовують аудиторію неінституціо-аналізовані новинні телеграм-канали українського сегменту. Аналітичний звіт. Київ, ГО «Український інститут медіа та комунікації», 2023. 68 с. URL: <https://www.jta.com.ua/news-and-reports/yak-funktsionuiut-ta-zavoyovuiut-audytoriiu-telegram-kanaly-milyonnyky-rezultaty-doslidzhennia-uimk/>

³¹ РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. Ф. 8. [с. Новогригорівка]. Аудіозапис.

³² РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. Ф. 8. [м. Бердянськ]. Аудіозапис.

³³ Арестович розповів про мету своїх «заспокійливих» звернень до українців у перші тижні війни URL: <https://patrioty.org.ua/blogs/arestovych-rozpoviv-pro-metu-svoikh-zaspokoiyvikh-zvernenn-do-ukraintiv-u-pershi-tyzhni-viiny-462504.html>

²⁹ РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. Ф. 8. [с. Новогригорівка]. Аудіозапис.

ної соціології Олександр Резнік, презентує результати дослідження за усередненим сумарним індексом популістських орієнтацій населення України впродовж соціальних трансформацій. Значення індексу мають варіації у межах від 1 до 5 (1 бал (низький рівень підтримки популізму) – 5 балів (високий рівень підтримки популізму). За результатами 2023 року індекс популістських орієнтацій (дорівнював 3,47, що означає підвищений рівень підтримки популізму у суспільстві³⁴.

Таким чином, високі показники загальної тривожності населення, криза традиційних медіа таких як телебачення, преса, радіо, стрімке зростання користувачів медіа каналами (New Media) нового покоління, що спираються на інтерактивність та цифрові технології, розквіт популізму тощо стали важливим підґрунтям розповсюдження феномену постправди (post-truth) в умовах новітньої російсько-української війни.

Сучасну російсько-українську війну все частіше аналізують в контексті війни за сенси, одним з проявів феномену post-truth є когнітивний вибір: «свій-чужий». Поняття «свій-чужий» може формуватися на основі схожості чи відмінності поглядами, цінностями та переконаннями. В такому контексті емоційне уявлення про світ, про правду та тяжіння до бінарної опозиції так званої «своєї правди» (я правий, правда за «своїми») та «чужої» – завжди «не правди/«брехні»/напів правди. Так, філолог Ольга Кирилюк застосовуючи лінгвокогнітивний підхід, проаналізувала тексти щоденних зведень штабу АТО/ООС, загальноукраїнські та регіональні інформаційні ресурси, акаунти facebook.com та дослідила мовні засоби формування образів в дискурсі російсько-української інформаційної війни, порівняла лексеми формування образу «ворога» та «захисника». Мовна репрезентація образу захисника наступна це – герої, воїни, оборонці, кіборги, хлопці, хлопчики, добровольці, справжні герої, бійці-герої, воїни світла, світле військо, янголи в камуфляжі, янголи війни характеристиками: мужні, відважні, героїчні, сильні, незламні, нескорені тощо. Образ захисника протиставлений концепту «ворога (бойовики, терористи, окупанти, російські найманці, маргінали, сепари, загарбники, нелюди, головорізи, чужинці, ординці, орки), оцінками: 'яні, наякані, шоковані, озвірілі, знахабнілі; жорстокі, підлі³⁵. Як бачимо ЗМІ орієнтуючись координатами

«свій-чужий», рамками символів та образів, емоціями, які формуються по відношенню генерується правда «чорно-білого формату».

Звертаючись до так званої «живої» пам'яті», постає питання: «Чи підтверджують таке віддзеркалення «своєї правди» чи ні в умовах війни і усно історичні дослідження»? Дослідники звертають увагу, що говорячи про усну історію треба відрізнати наукові збирання, наукову фіксацію особистих історій і громадські, публічні ініціативи. Співголова Української асоціації усної історії, докторка історичних наук Гелінада Грінченко наголошує на тому, що є певний дисбаланс у вибірці респондентів пов'язаний з суспільним запитом. Як наслідок велику кількість опитувань жертв, свідків та рятувальників, героїв, зі зрозумілих причин, майже немає свідчень військових, та практично відсутні свідчення, умовно кажучи, іншої сторони³⁶ Тому у якості приклада звернемось до наукових професійних усноісторичних розвідок дослідників історичного факультету Запорізького національного університету, які з 2015 року за підтримки Департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької ОДА та Українського інституту національної пам'яті сформували велику колекцію спогадів учасників війни на Сході України а саме: бійців 79-ї та 55-ї бригад Збройних сил України, військовослужбовців Національної гвардії України, представників запорізької Служби з надзвичайних ситуацій, волонтерів (з 2014 року. – надруковано 5 випусків). З 2022 року, після повномасштабного вторгнення Росії в Україну Проект «Усна історія російсько-української війни» продовжено, нові матеріали, у цифровому форматі зберігаються у фондах Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Образи «свого» та «чужого» є складовою сучасної війни, що підтверджують багато чисельні інтерв'ю з тими, хто розпочав війну добровольцями щу у 2014. Власні образи, сенси, вони не лише з'являються, але й зникають, трансформуються, коли втрачають достовірність^{37 38}.

маційної війни: лінгвокогнітивний аспект. *Львівський філологічний часопис*, 2020. № 8. 90–96. <https://doi.org/https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-8.14>

³⁶ Грінченко Гелінада Усна історія незавершеної війни це насамперед питання етики й методології. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-vijny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/>

³⁷ Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Ф. 29. Оп. 1. Спр. 2. 11 арк.

³⁸ Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / за ред. В. Мороко ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запоріж. нац. ун-т.,

³⁴ Резнік Олександр Популістські орієнтації населення України впродовж соціальних трансформацій URL: <https://dif.org.ua/article/populistski-orientatsii-naselennya-ukraini-vprodovzh-sotsialnikh-transformatsiy>

³⁵ Кирилюк О. Формування образу захисника в умовах інфор-

Форматування вибору «свій-чужий» майже відразу формувалося на окупованих територіях, та відповідаючи на питання: Чи надходили до Вашого населеного пункту гуманітарна допомога? Хто її надавав? Чи легко нею було скористатися? Ті, хто були в окупації зазначають, що та, допомога надходила з боку окупантів, але якщо спочатку її видавали всім, то «потім почали записувати паспортні дані, потім видавали лише «пільговикам», далі лише власникам російського паспорту (тобто тим хто «свій») На питання: Якими були Ваші перші дії, коли Ви дісталися до неокупованої території? Студентка Запорізького національного університету відповідає: «Заговорила українською та написала усім, що я доїхала» (до «своїх»)». «Тату, я бачила російських військових, вони йдуть по моїй вулиці (вулиця «мяя/наша, вони – чужі). Все, в мене одразу почалась істерика. А батько не знав, за що більше переживати: через те, що я плачу навзрид, чи через те, що там військові йдуть. Ну так, власне, і відбулася окупація»⁴⁰.

Мешканець Бердянську зазначав: Військових дій під час окупації не було. Вони одразу почали ловити людей, які мали відношення до АТО, родичів навіть, Відношення до нас було як до другого сорту («чужі»). Образ «своїх, які зрадили та стали «чужими»: запитання інтерв'юера: як відбувалася зміна влади? Чи відомі особи, що пішли на співробітництво з ворогом яка була їх роль? Влада функціонувала, десь місяць, росіяни свою владу не організували. Однак, потім адміністрація виїхала на українську територію. Через місяць почали вже організувати свою владу. Мером стала особа, що була ув'язнена за педофілію. Заступником став місцевий двірник. Начальником РАГСу особа, що була ув'язнена за вбивство чоловіка. Спершу пішли такі елементи, потім вже почали активізуватись підприємці»⁴¹.

Образ «свого», людський вимір: «Наші хлопці тікали, відступали, як це сказати. На жаль, там були точно декілька загиблих саме з нашої сторони. Одному хлопцю відірвало ноги, і потім вже було знайдено тіло, яке потім пізніше, через

декілька днів наша староста поховала на нашому кладовищі»⁴².

Експертка, керівниця напрямку національної адвокатури Центру громадянської просвіти «Альменда» В. Потапова апелює до результатів дослідження, що були проведені Центром в рамках проекту «Від фіксації до правосуддя: забезпечення належного документування воєнних злочинів» та реалізувалось за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження»⁴³ Аналітик звертає увагу що російські шкільні підручники, стали інструментом формування пост-правди, а емоційний вплив на свідомість учнів значною мірою пов'язана з категоризацією понять, що поєднані у амбівалентних парах: «своє» / «чуже», «ми» / «вони», «хороше» / «погане», «справедливий» / «несправедливий», «винний» / «невинний», «цивілізований» / «нецивілізований» тощо⁴⁴.

Посилення емоційної складової наприклад: Одним з вагомих кластерів російських наративів у підручниках автори умовно визначають, як «героїзація війни» (1) російська армія героїзується, їй приписуються високоморальні чесноти, (2) загарбання чужих територій, описане в шкільних підручниках як легітимне явище, завжди має пояснення (3) діяльність Сталіна подається як вкрай необхідна («Сталин говорил...»; «Сталин полагал...», «Сталин отдал приказ...»; «Сталин подписал...»; Викривлення/фальсифікації / або відсутність фактів Наприклад: (1) територіальні зміни, описані у шкільних підручниках, репрезентовані передусім як «вхожденья», «присоединения». (2) сталінські репресії майже зникають зі сторінок підручників⁴⁵. Це однією цікавою парою понять які протиставляються в російських підручниках та формують протиставлення «свій/чужий», «друг/ворог» це протиставлення «націоналізму/Україна, українці» та «патріотизму/ Росія»⁴⁶. Аналіз

⁴² РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. Ф. 8. [с. Нестерянка]. Аудіозапис.

⁴³ Підручник і війна: навчальна література РФ на окупованій території як інструмент знищення ідентичності українців / В. Потапова, М. Петровець. Київ: ЦГП «Альменда», 2023. 132 с.

⁴⁴ Потапова Валентина Постправда, як інструмент створення «паралельної реальності» у школярів в окупації URL: <https://almenda.org/postpravda-yak-instrument-stvorennya-paralelnoi-realnosti-u-shkolyariv-v-okupacii/>

⁴⁵ Підручник і війна: навчальна література РФ на окупованій території як інструмент знищення ідентичності українців / В. Потапова, М. Петровець. Київ: ЦГП «Альменда», 2023. 132 с. С. 16–18.

⁴⁶ Підручник і війна: навчальна література РФ на окупованій

Іст. ф-т, Запоріж. облдержадмін., Департамент культури, туризму, національностей та релігій. Вип. 1. Київ : К.І.С., 2015. 176 с. С. 23–24.

³⁹ РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. Ф. 8. [с. Новогригорівка]. Аудіозапис.

⁴⁰ РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. Ф. 8. [с. Нестерянка]. Аудіозапис.

⁴¹ РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. Ф. 8. [м. Бердянск]. Аудіозапис.

шкільних змісту шкільних підручників, розповсюджених на тимчасово окупованих територіях є звичайно окремою темою дослідження та ще потребує консолідації зусиль науковців, але вже перші наукові розвідки з цього питання свідчать, про формування у учнів сталої конфігурації «свого» світу» та іншого – «ворожого».

Таким чином, ми бачимо, що новітня російсько-українська війна – це не війна тільки зброї та технологій, це війна за когнітивні образи. Підводячи підсумки маємо зазначити, що поширення постправди демократичним суспільством суттєво сприяє принципу «це моя думка, вона має право на існування. В умовах російсько-української війни суспільство демонструє тенденції до домінування нераціонального пізнання дійсності, емоції та особисті переконання беруть гору над раціональним мисленням, істотними стають обставини, які супроводжують події, тоді як об'єктивні фактори виявляються менш значущими, прагнення інтелектуальної переваги, бажання на'язувати оточуючим думки та знання, які не мають доказової бази. Високі показники тривожності населення, криза традиційних медіа розквіт попультузму тощо стали важливим підґрунтям розповсюдження феномену «постправди» (post-truth) в умовах новітньої російсько-української війни. Дослідники М. Хорн та А. Розенталь звертають увагу, що у добу «постправди» люди, як що і вибирають факти, то ті які відповідають їх власним переконанням, ігноруючи наукові дані,

території як інструмент знищення ідентичності українців / В. Потапова, М. Петровець. Київ: ЦГП «Альменда», 2023. 132 с. С. 114.

але наголошують, що найбільш очевидно відповіддю на політику постправди протидія дезінформації за вс такі за допомогою фактів. «Або ми спроуємо протистояти дезінформації, зрешто, або ми капітулюємо – ми допускаємо необґрунтовані твердження вигадані факти для формування державної політики та прийняття рішень»⁴⁷.

Байдуже ставлення до пошуків істини та верифікації інформації, якщо отримана варіація правди зручна⁴⁸. Дослідники звертають увагу на той факт, що суспільство споживання індивідів прагне до комфорту в споживанні, в тому числі інформації⁴⁹. В умовах війни важливим постає питання зручної комфортної правди. Одні прояви феномену post-truth когнітивний вибір «свій-чужий». В такому контексті емоційне явлення про світ, про правду та тяжіння до бінарної опозиції та званої «своєї правди (я правий, правда за «своїми») та чужої – завжди «н правди/«брехні»/напівправди. Утверджується своєрідна екосистема пост правди, коли рецепієні системи не є пасивним об'єктом впливу, його учасником, коли практично не просто неможливо відрізнити правду від брехні, відсутнє бажання це робити.

⁴⁷ Horne M. and Rosenthal A. J. Post-Truth Politics and the Social Sciences. *European Journal of Political Research*. 2017. Vol. 56. № 3. P. 703–712.

⁴⁸ Ляшук А. М. Визначальні риси комунікативної парадигми постправди. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство*. Том 32 (71) № 6. Ч. 2. 2021. С. 87.

⁴⁹ Візниця Ю. В. Проблеми дослідження феномену «пост правда» в медіакомунікаційному просторі. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 2019, Вип. 83. С. 96.

References

- Agarkov O. A. Koncepcija «postpravdi» ta osobistist Gabitus. *Vip*. 46. 2023. S. 117–122.
- Cellary Wojciech Prawda jak diamenty na smietniku *Gazeta Wyborcza*, 12.12.2017
- Dorosh L. Chinniki i tendenciji posilennya proyaviv postpravdi u suchasnij politichnij praktici *Politichni nauki* T. 8. № 1. 2022. S. 13–18.
- Gorbenko N. Postpravda yak fenomen suchasnoyi politiki. *Zbirnik naukovih prac. LOGOS*. 2021 Berezen. S. 23–27. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/10139>
- Grinchenko Gelinada Usna istoriya nezavershenoyi vijni ce nasampered pitannya etiki j metodologiyi. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-vijny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/>
- Higgins, K. Post-truth: A guide for the perplexed. *Nature*, 2016. 540(7631) URL: <https://www.nature.com/articles/540009a>.
- Horne M. and Rosenthal A. J. Post-Truth Politics and the Social Sciences. *European Journal of Political Research*. 2017. Vol. 56. № 3. P. 703–712.
- Ivanova Tetyana Trivoga yak psihologichnij fenomen *Visnik Lvivskogo universitetu. Seriya psihologichni nauki*. 2020. Vipusk 6. S. 72–78.
- Keyes Ralph *The post-truth era: dishonesty and deception in contemporary life* New York: St. Martin's Press. 2004. 320r.
- Kirilyuk O. Formuvannya obrazu zahisnika v umovah informacijnoyi vijni: lingvokognitivnij aspekt. *Lvivskij filologichnij chasopis*, 2020. № 8. 90–96. <https://doi.org/https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-8.14>

- Korkos Ya. O. Epoha postpravdi u suchasnomu sviti: vitoki ta prichini Slobozhanskij naukovej visnik Seriya Psihologiya. Vip. 1. 2023. S. 23–31.
- Krikun V. Postpravda: sutnist ta perspektivi. Lyudinoznavchi studiyi: zbirnik nauko-vih prac Drogozickogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofiya», 2020. 41. 213–227, URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.15>.
- Lyashuk A. M. Viznachalni risi komunikativnoyi paradigmi postpravdi. Vcheni zapiski TNU imeni V. I. Vernadskogo. Seriya: Filologiya. Zhurnalistika. Porivnyalno-istorichne i tipologichne movoznavstvo. Tom 32 (71) № 6 Ch. 2 2021. S. 87–94.
- Lytij T. Kinca prekrasnoyi epohi. U kozhnogo svoya pravda. Dsnews. ua : vebsajt. URL: <http://www.dsnews.ua/society/kinets-prekrasnoyi-epohi-vkozhnogo-svoya-post-pravda--19112016180000>.
- Oxford Learner's Dictionary URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/post-truth?q=post-truth>
- Pidruchnik i vijna: navchalna literatura RF na okupovanij teritoriji yak instrument znishennya identichnosti ukrajinciv / V. Potapova, M. Petrovec. Kiyiv: CGP «Almenda», 2023. 132 s.
- Pochepcov G. Postpravda yak novij vitok rozvitku civilizaciyi. URL: <https://uatribune.com/postpravda-jak-novij-vitok-rozvitku-civilizacii/>
- Post-truth politics URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Post-truth_politics
- Postpravda, yak instrument stvorennya «paralelnoyi realnosti» u shkolyariv v okupaciyi URL: <https://almenda.org/postpravda-yak-instrument-stvorennya-paralelnoi-realnosti-u-shkolyariv-v-okupacii/>
- Potapova Valentina Postpravda, yak instrument stvorennya «paralelnoyi realnosti» u shkolyariv v okupaciyi URL: <https://almenda.org/postpravda-yak-instrument-stvorennya-paralelnoi-realnosti-u-shkolyariv-v-okupacii/>
- Proleyev S. Teoretichna zlidennist diskursu «post-». Filosofska dumka. 2018. № 5. S. 45–53.
- Reznik Oleksandr Populistski oriyentaciyi naselelnya Ukraini vprodovzh socialnih transformacij URL: <https://dif.org.ua/article/populistski-orientatsii-naselelnya-ukraini-vprodovzh-sotsialnikh-transformatsiy>
- Rukopisnij viddil Zaporizkogo viddilennya Institutu ukrajinskoyi arheografiji ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs-kogo (dali – RV ZVIUAD im. M. S. Grushevs-kogo). F. 8. Audiozapis.
- Samchuk Zoreslav, Gurkivska Alona Postpravda yak instrument politichnogo narativu epohi postmodernu. Politichni doslidzhennya. 2023. T. 1, № 5. S. 163–177. URL: <https://pd.ipiend.gov.ua/article/view/280399>
- Samopochuttya ukrajinciv pid chas vijni: emociyi, ochikuvannya osobistij dosvid – opituvannya u zahidnih ta centralnih regionah URL: https://dif.org.ua/article/samopochuttya-ukraintsiv-pid-chas-vijni-emotsii-ochikuvannya-osobistiy-dosvid-opituvannya-u-zakhidnikh-ta-tsentralnikh-regionakh_
- The rise and fall of rationality in language / M. Scheffer et al. Proceedings of the national academy of sciences. 2021. Vol. 118. No. 51. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.2107848118>
- Ukrayina i svit. Komu potribna pravda v epohu «post-pravdi»? <https://www.radiosvoboda.org/a/28206297.html>
- Usna istoriya rosijsko-ukrajinskoyi vijni (2014–2015 roki) / za red. V. Moroko ; Ukr. in-t nac. pam'yati, Zaporiz. nac. un-t., Ist. f-t, Zaporiz. obl. derzhadmin., Departament kultu- ri, turizmu, nacionalnostej ta religij. Vip. 1. Kiyiv : K.I.S., 2015. 176 s.
- Vijna, nauka ta emociyi: (ne)novi koncepciyi i pidhodi. Zbirnik materialiv kruglogo stolu (m. Chernigiv, 21–22 lyutogo 2023 r.) / Red., uporyad. S. Mahovska. Upravlinnya kulturi ta turizmu Chernigivskoyi miskoyi radi; GO «Centr prikladnoyi antropologiji». Kiyiv : TOV «Yurka Lyubchenka», 2023. 120 s.
- Viznicya Yu. V. Problemi doslidzhennya fenomenu «post pravda» v mediakomunikacijnomu prostori. Socialni tehnologiyi: aktualni problemi teorii ta praktiki, 2019, Vip. 83. S. 93–101. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/123456789/3650>.
- Yak funkcionuyut ta zavoyovuyut auditoriyu neinstitutionalizovani novinni telegram-kanali ukrajinskogo segmentu. Analitichnij zvit. Kiyiv, GO «Ukrayinskij institut media ta komunikaciyi», 2023. 68 s. URL: <https://www.jta.com.ua/news-and-reports/yak-funktsionuiut-ta-zavoyovuiut-audytoriiu-telehram-kanaly-milyonnyky-rezultaty-doslidzhennia-uimk/>